

BAKÓ BOGLÁRKA

Az interetnikus kutatásokról

Egy program tanulságai

Az MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet együttműködve a csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoporttal, a kárpátaljai Limes és a szlovákiai Forum kutatócsoporttal 2000 márciusában indította el a *Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok elemzése Kárpát-medencei magyar településeken* című stratégiai programot. A kutatás célja az volt, hogy megvizsgálja a Kárpát-medence tizenöt választott településének interetnikus kapcsolatrendszerét, illetve a falvak magyar közösségeinek lokális identitástudatát.

A program két nagy témakört foglalt magába. Mivel mindkettő kutatási rendszere szétágazó, fogalomtára pedig különbözött egymástól, ezért lett elkerülhetetlen, hogy súlypontoszuk őket. Nagyobb hangsúlyt kapott az interetnikus kapcsolatrendszer kutatása, míg a lokális identitások feltárása csak meghatározott jellegzetességekre figyelve kezdődött meg.

A kötetben közölt – terepmunkákat összegző – tanulmányok is ezt a kétösszeget tükrözik. A dolgozatok nagyobb része az interetnikus kapcsolatrendszer mély és alapos elemzését tartalmazza, míg a rövidebb esettanulmány a lokális identitások egy jellemző részletét („esetét”) ragadja meg. A továbbiakban először az interetnikus viszonyokat és a lokális identitást kutató program elméleti háttérét vázolom fel, majd bővebben szólok a kötetben szereplő tanulmányok tartalmi háttéréről is.

Interetnikus kapcsolatok

Több etnikum folyamatos egymás mellett élése során kölcsönös szabályok által felállított együttélési kapcsolatrendszert alakít ki. Ennek a rendszernek a „szabályai” mindegyik etnikum által meghatározottak és befolyásoltak lehetnek. Az együttélési kapcsolatrendszer működését több dolog is meghatározhatja: pl. a másik etnikumról való gondolkodási rendszer, az együttélés hagyományai, a területi és kulturális vezető szerepek „birtoklása”, a politika, a gazdaság, a média stb.

Az interetnikus viszonyokat a kutatók két szempontból vizsgálták: egyrészt az „együttélés időtartama”, másrészt az „együttélés viszonyai” alapján. Az első szempontrendszer annak kutatására irányult, hogy újabb keletű vagy többgenerációs együttélés van-e az adott településen. Mindkét esetben feltárták az együtt élő etnikumok arányának változását és ennek hatását a közösségek mindennapi életére. Mélyinterjúk és strukturált interjúk segítségével felmérték az etnikumok közötti informális kapcsolatrendszert, a komasági, a baráti, valamint a politikai, a kulturális, illetve a gazdasági kapcsolatokat, és az ezekben bekövetkező újabb változásokat, változtatásokat.

Másrészt az interetnikus kapcsolatrendszert a kutatók megvizsgálták az „együttélés viszonyai” alapján is. Ebben az esetben feltárták a nemzetiségi egymás mellett élés hierarchikus vagy egyensúlyi rendszerét, a viszonyok változását, a változás okait és esetleges következményeit. A települések belső vezetésének esetleges átalakulását, vagy a kulturális vezető szerepek egyensúlyának megbomlását is e változások tükrében kutatták. Ennek fényében vizsgálták az etnikai feszültség forrásait és okait is.

Az interetnikus kapcsolatrendszer kutatásának egyik sarkalatos pontja volt az etnikumok „másikról” való gondolkodási rendszerének feltárása, toposzainak, közhelyeinek és jellemző történeteinek megismerése. Az együttélési kapcsolatrendszer megismerésének szempontjából fontos szerepe van a sztereotípiáknak. A terepen végzett kutatómunkák is bebizonyították, hogy bármely etnikum sztereotípiái jelentősen utalnak az adott közösség etnikai identitására. A sztereotípiák – ahogy Fredrik Barth is megfogalmazza munkájában – „kulturális címkék”, melyek jelentősen megkönnyítik a csoportok elkülönítését, kapcsolatait és érintkezését.

A helyi közösségek lokális-regionális identitástudatának vizsgálatához a települések interetnikus kapcsolatrendszerének feltérképezése adta meg az alapot. Ebből kiindulva vizsgálták meg a kutatók egy, az adott közösség lokális identitására jellemző elemet vagy elemcsoportot, illetve elemezték a helyi identitás főbb jellegzetességeit.

Lokális identitás

A lokális és a regionális identitás kutatási modellje kiemelten az etnikai identitás épülésének-működésének, történeti és lokális kötődésének megragadására és mikrorégiókon belüli összehasonlítására irányult. A vizsgálat fő irányvonala Fredrik Barth elméletén alapult, miszerint, az identitás nem eleve „adott” dolog, hanem – többek közt – más etnikumokkal való interakció folyamataiban építődik, alakul. Így az etnikai identitás annak tudatosítása a közösség tagjaiban, hogy a saját etnikumuk és a velük együtt élő többi közösség között határ húzódik. A közösség etnikai identitása konfliktushelyzetekben

reprezentálódik a legélesebben, azaz olyan esetekben, mikor veszélyben érzik a közösségi normákat, illetve összeütközésbe kerülnek más etnikumokkal. Mindemellett az identitás vizsgálata egy kultúrával való azonosulás kérdését is felvetette.

Egy közösség lokális identitása viszonyrendszert fejez ki annak szűkebb területi köreihez, utcájához, településéhez, mikro-, illetve makrorégiójához. A kutatók a lokális identitás kifejeződését megvizsgálták helyi ünnepek rendezésében (ld. falunapok), emlékhelyek (pl. táblák, szobrok) avatásában, esetleg „eredetmítoszok” újra felelevenítésében (pl. nyomtatott formában való megjelenés, előadások) stb.

A kutatási programban fontos vizsgálati pont volt a mikrorégiók településeinek „etnikai-területi” megoszlása, azaz a szimbolikus terek megléte (emlékhelyek, emléktáblák, szobrok, „szent helyek”, történelmi hagyományokat alátámasztó romok stb.) és ezek szerepe. A szimbolikus terek vizsgálata már nemcsak a lokalitás szintjén vált fontossá, hanem a mikrorégiók kutatásának és a közösség tudatos öndefiníciós törekvéseinek összehasonlító elemzéséhez is támpontokat nyújtott.

A tanulmányokban olyan eset-mélyelemzések készültek, melyek a lokális identitás egy elemének vagy elemcsoportjának kifejtésére irányultak. Ezek az elemzések magukba foglalták a lokális identitástudat esetleges változásának okait. Irányulhattak a lokális identitás „megjelenítésének” jellemző eseteire (pl. tudatos erősítés, azaz erre irányuló rendezvények, előadások stb.), vagy elemezhetők a külvilág segítő vagy hátráltató szerepét, illetve befolyását. Ezenkívül kapcsolódhattak egy konkrét történethez, illetve annak interjúkkal alátámasztott mélyelemzését is adhatták. A tanulmányok rámutattak arra is, hogy a közösségek lokális és regionális identitástudatának változása összefügg a politikai, a gazdasági és a kulturális rendszerekben bekövetkező változásokkal, az anyanemzet (ld. turizmus, testvértelepülések, karitatív szervezetek) és a média hatásával, illetve a mindennapi nyelvhasználat megváltozásával is.

Helyszínek és módszerek

A kutatási program mikrorégiók olyan összehasonlító vizsgálatát indította el, mely feltárta 15 Kárpát-medencei, magyar hagyományokon alapuló település interetnikus kapcsolatrendszerét és lokális identitástudatát. A mindent átfogó, általánosító régióelemzés nem volt célja kutató programunknak, erre a kiválasztott falvak nem is adtak lehetőséget. Ennek oka, hogy a települések „véletlenszerűen” kerültek be a programba, melyet inkább az adott terepen kutató személye határozott meg, mint a település földrajzi elhelyezkedése. Azaz a kutatási programba olyan településeket választottunk, melyek a kutatók által már korábban vizsgált területek voltak, azaz a kutatók pontos hely-

ismerettel rendelkeztek, és részben már beépültek a közösségekbe. Ez segítségükre volt abban, hogy az előzetes terepfelmérések többhetes munkáját már nem kellett elvégezniük, s így a másfél-két hónapos terepmunka során az adott témakörökre koncentráltan végezheték szerzőink munkájukat.

A *Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok elemzése Kárpát-medencei magyar településeken* című stratégiai kutatási program túlmutat országhatárokon és szakmákon. Az országhatárokon átívelő program nagy előnye, hogy a különböző régiókban, különböző gazdasági, politikai és kulturális viszonyok között élő emberek életmódját, gondolkodási-világnézeti rendszerét megismerve olyan összehasonlító elemzést tud felmutatni, mely elősegíti az interregionális együttműködést minden téren. A szakmai határátlépést pedig megelőlegezte, hogy a kutatócsoportba szociológusok, néprajzosok, nyelvészek és kulturális antropológusok egyaránt beletartoztak. A szakmai nézőpontok sokszínűsége mellett szükség volt egy aránylag behatárolt – de meg nem kötött – módszertanra, mely főleg a kutatás témaköreit vázolta fel, illetve eszköztárának lehetőségeit adta meg.

A különböző tudományterületről érkezett kutatók anyaggyűjtési és feldolgozási módszerei eltértek egymástól. Mindemellett – a megadott kutatási témaköröknek köszönhetően – feldolgozott anyaguk vizsgálati elemei összehasonlíthatóak lettek, hiszen a kutatók különböző módszerekkel azonos kutatási csomópontokat közelítettek meg. Így olyan megfogható eredményeket mutathat be a program, mely nemcsak az adott település helyi szintjén válik fontossá, hanem a (mikro-) régiók interetnikus kapcsolatainak és a közösségek tudatos öndefiníciós törekvéseinek összehasonlító elemzése szempontjából is. Tehát a szakmai sokszínűség a „megláthatóság” lehetőségeit is kitérítette, olyan határokat nyitott meg, mely nemcsak a kutatott közösségek máságának változó szempontú elemzését adta meg, hanem a különböző kutatási módszerek megismerését is elősegítette szakmai berkeken belül.

Kutatási régiók

A kutatási program öt régióra terjedt ki: Erdélyre (Románia), Felvidékre (Szlovákia), Kárpátaljára (Ukrajna), Vajdaságra (Szerbia) és Burgenlandra (Ausztria).

A kutatások eredményeit bemutató tanulmányok különböző területekre összpontosítva elemezték a települések interetnikus kapcsolatrendszerét, illetve fejtették ki a lokális identitás jellegzetességeit egy-egy elemcsoportra koncentrálni. Az erdélyi régió volt a legnagyobb vizsgált terület, itt hét településen végezték kutatásaikat a szakemberek. A települések és a kutatók a következők voltak:

Korond (Corund) (Hargita megye) – Biró A. Zoltán és Bodó Júlianna

Fehéregyháza (Albești) (Maros megye) – Gagy József
Kisbács (Baciu) (Kolozs megye) – Túros Endre
Zabola (Zăbala) (Kovászna megye) – Pozsony Ferenc
Székelyszáldobos (Doboșeni) (Kovászna megye) – Fosztó László
Székelyzsombor (Jimbor) (Brassó megye) – Oláh Sándor
Apáca (Apața) (Brassó megye) – Bakó Boglárka

Az erdélyi régióban az interetnikus kutatások általában a magyar-román-roma együttélési viszonyokra irányultak. Mivel olyan települések kerültek be a programba, melyek népességarányára jellemző volt a legalább egyharmados magyar népesség (Hargita, Kovászna és Kolozs megyei területeken ez a arány magasabb is lehetett), ezek a falvak a magyar közösség bürokratikus és gazdasági vezetésével működtek. Mindez olyan hierarchikus közösségi rendszereket mutatott, melyeknek az élén a magyar etnikum, majd a román etnikum és végül a roma etnikum állott.

Az erdélyi területen kutatott településekre pontosan elhatárolható etnikai térszerkezet volt jellemző. Így a településeken a különböző nemzetiségek külön utcákban, térrészekben laktak (pl. Zabola, Székelyzsombor, Apáca, Korond stb.). Jellemző volt a magyar közösségek szimbolikus térfoglalása is, mely főleg emléktáblák, emlékhelyek avatásával (pl. Székelyzsombor), nemzeti jellegzetességeket felvonultató ünnepek megtartásával (pl. Apáca, Fehéregyháza, Székelyszáldobos) vagy etnikai alapú szellemi termékek megjelentetésével, például magyar szempontú faluismertetések közzétételével (pl. Kisbács) realizálódott.

Az együttélési viszonyokat a kutatók olyan történeti kontextusba helyezték, mely nagyban meghatározta a mai interetnikus viszonyokat. Az együttélési viszonyokra – főleg a román és magyar közösségek együttélésére – jellemző volt a konfliktuskerülő magatartás. Ennek alapja olyan hierarchián alapuló közösségi magatartás, melyet a nemzetiségek szimbolikus elhatárolódása (pl. Korond, Fehéregyháza) határozott meg. Erre utal a vegyes házasságok kevés száma, illetve azok etnikai közösségeken belüli presztízscsökkenő szerepe.

A magyar-roma, illetve román-roma együttélési viszonyokra – amint arra a tanulmányok rámutattak – a konfliktusok voltak jellemzőek. Ennek okai olyan gazdasági és kulturális különbségekben keresendők, melyeket az együtt élő etnikumok nehezen tudtak kezelni, illetve az ebből adódó problémákra megoldásokat keresni (pl. Apáca, Korond, Székelyszáldobos, Székelyzsombor). A roma-magyar együttélési viszonyokat jellemezte az etnikai határok átjárhatatlansága, melyre utalt a vegyes házasságok szinte elenyésző száma is.

Az erdélyi kutatott települések nyelvhasználatára jellemző volt az előzőkeny nyelvváltás (pl. köszönési szokások), illetve az anyanyelv használatának dominanciája. Főleg a magyar többségű településeken a mindennapi „közlekedő nyelv”, illetve a hivatalok „nem hivatalos” nyelve a magyar volt, de adott esetben problémák nélkül váltottak át a román nyelvre.

A kutatott településeken élő magyar etnikumok erős lokális és regionális identitástudattal rendelkeznek. Ezen példák elemzéseit olvashatjuk a lokális identitásbeli jellegzetességeket bemutató résztanulmányokban. Több elemcsoport köré is sorolhatók ezek a munkák: pl. a már említett emlékhely-/táblaavatók (Fehéregyháza, Székelyzsombor), etnikai jellegzetességeket felvonultató rítusok (Apáca, Székelyzsombor, Fehéregyháza, Székelyszáldobos), illetve etnikai történelmet bemutató faluleírások, előadások (Kisbács, Székelyzsombor).

A kutatási programba három felvidéki település tartozott bele. Ezek és az ott munkát végző kutatók a következők voltak:

Diószeg (Sládkovičovo) (Csallóköz) – Danter Izabella

Tornalja (Tornal'a) (Nagyrócei járás) – Puskó Gábor

Taksony – Árendás Zsuzsanna

A felvidéki települések kutatói nagy hangsúlyt helyeztek az etnikai együttélés történeti háttérének felvázolására, melyet elemzésükben összekötöttek a mai etnikai viszonyok bemutatásával. Az interetnikus kapcsolatrendszer feldolgozását Diószeg és Tornalja esetében a régió történelmi folyamataira helyezték. Jellegzetességeit az iskolarendszer alakulásával, a magyar etnikum iskoláztatási lehetőségeivel mutatták be (pl. Diószeg), illetve az 1989 utáni politikai történésekkel magyarázták (pl. Tornalja).

Az interetnikus kapcsolatokban adódó konfliktusainak okait, illetve a konfliktusok megoldására keresett lehetőségeket kérdőíves felmérések eredményeiből elemezték a tanulmányok írói. Ugyanezen kérdőíves felmérés elemzésével mutattak rá a szerzők a helyi közösség lokális identitásának összetevőire és nyelvhasználati sajátosságaira (pl. Diószeg). A kutatott települések együttélési viszonyainak alakulását, a magyar-szlovák vegyes házasságok számának és eseteinek elemzését, a helyi „közös véleményalkotás” kialakulását is e kérdőíves felmérések tanulságai alapján fejtették ki.

A lokális identitás sajátosságait, a szimbolikus térfoglalást, az etnikai határok erőteljes meghúzását elemző résztanulmány (pl. Taksony) kiválóan mutatta be egy etnikai csoport „határjellegzetességeit” és öndefiníciós törekvéseit.

A *felvidéki* települések együttélési lehetőségeit – amint a tanulmányokból látható – jelentősen befolyásolta az ország adott politikai helyzete. Ez hatással volt a települések nyelv- és névhasználatára, iskoláztatási lehetőségeire, bürokratikus helyzetére. Mindez pedig nagy mértékben gerjesztett konfliktusokat mikroregionális szinten is az együttélési viszonyokban. A kutatott településeken nem volt zavartalan a kommunikáció az együtt élő etnikai közösségek között, kölcsönösen nem keresték az együttműködést, ami az etnikai határok megmerevedéséhez vezetett.

A *burgenlandi* és a *vajdasági* régióból csupán egy-egy település került be a kutatási programba. Így a burgenlandi Felsőpulyán (Oberpullendorf) (Közép-Burgenland) Szoták Szilvia végzett kutatómunkát. A vajdasági Feketics-

ról (Feketić) (Bácska) pedig Hajnal Virág összegezte terepmunkájának eredményeit tanulmányában.

A burgenlandi mikrorégió esetében a település történetének bemutatása után a szerző elemezte az együtt élő magyar–horvát és osztrák közösségek interetnikus viszonyait. Bemutatta az erőteljes etnikai asszimiláció különböző fokozatainak levő magyar közösséget, a vegyes házasságok és nyelvi beolvadás/nyelvvésztés eseteit. Részletesen elemezte a burgenlandi magyar közösség nyelvi továbbörökítésére tett kísérleteket, a magyarországi kulturális és gazdasági kapcsolatok hatásait, illetve a makroszinten levő államilag meghatározott nyelvtörvények és jogok lehetőségeit.

A szerző felvázolta a magyar közösség egyre csökkenő szimbolikus tereinek meglétét és használatát, valamint bemutatta az idős generációnak és a magyar közösség nem asszimilált értelmiségének törekvéseit lokális/nemzeti identitásuk tovább örökítésére, illetve újrateremtésére. A tanulmány szerint mindez ma már jobbára csak kulturális szinten működött, mely biztosította a településen élő etnikumok közötti harmonikus, konfliktusmentes viszonyt.

A vajdasági mikrorégió kutatója elemzési alapjának a nyelvi-antropológiai megközelítést választotta. A feketicsi közösséget mint beszélő közösséget vizsgálta és mutatta be, ebbe a rendszerbe helyezve a helyi magyar közösség interetnikus viszonyainak és lokális identitásának elemzését is. Az etnikai történelem bemutatása adta meg az alapot a helyi interetnikus viszonyok elemzéséhez, melyet a tanulmányban idézett interjúrészeket keresztül értelmezett a szerző. A településen élő három közösség: a szerb, a magyar és a montenegrói együttélési viszonyait sztereotípiáinak tükrében elemezte a kutató. A tanulmány szerint a sztereotípiák és az előítéletek jelezték az együtt élő nemzetiségek etnikai belső és külső határait. Ezek elemzésével bontakozott ki a feketicsi közösség interetnikus viszonyrendszerére. A szerző részletesen bemutatta a magyarországi testvértelepülési kapcsolatok hatását is a helyi közösségek külső és belső viszonyrendszerére.

A feketicsi magyar közösség lokális identitását elemző részdolgozat tanulmányozta a „feketiciség” etnikai határokon átívelő közösségteremtő erejét és az így kialakult „közös etnikai terek” hatását az interetnikus viszonyokra és az etnikumok belső kapcsolatrendszerére.

A kárpátaljai régióon belül három településen végeztek vizsgálatokat a program kutatói:

Bátyú (Batyevó) (Beregszászi járás) – Beregszászi Anikó

Csap (Csop) (Ungvári járás) – Cserniczkó István

Tiszaújlak (Vilok) (Nagyszőlősi járás) – Karmacszi Zoltán

A kárpátaljai településeken végzett kutatások négy etnikum együttélési viszonyait elemezték: a magyarokét, az oroszokét, az ukránokét és a romákét. A szerzők tanulmányukban bemutatták a szimbolikus magyar terek meglétét és használatát. Mindemellett – a tanulmányok tükrében – a vizsgált települé-

seken ma már nehéz lett volna éles etnikai határokat húzni. A területekre inkább a vegyes lakottság volt jellemző, bár még voltak olyan területi részek, ahol valamelyik etnikum túlsúlyban van (pl. Csap, Bátyú).

Az interetnikus viszonyok alakulását a nemzetiségi arányok változásának tükrében követték a kutatók, külön figyelmet fordítva az országhatárok változására és ennek hatására a népességalakulásban. A kárpátaljai mikrorégió településeire – a megfigyelések alapján – nem volt jellemző a gazdasági és bürokratikus magyar vezetés. A településeken élő etnikumok közötti kapcsolatot a hierarchikus felépítés jellemezte, melynek élén az orosz, esetenként az ukrán közösség tagjai álltak, alattuk pedig a szakmai szempontból „alulképzett” magyarok.

Az etnikai elkülönülés főleg a nyelvhasználat terén, illetve az informális belső kapcsolatrendszer határainak kialakulásában aktivizálódott. A nyelvhasználat, illetve a sztereotípiák meglétének vizsgálatát kérdőíves felmérés segítségével elemezték munkájukban a szerzők. A kérdőíves felmérés tanulságait ábrákkal és táblázatokkal szemléltették, melyekből kitűnt a magyar közösség anyanyelvközpontú belső nyelvhasználata, mely gyakran járt együtt az ország nyelvének, illetve az orosz nyelvnek az elégtelen ismeretével. A helyi magyar, ukrán és orosz közösségek sztereotípiarendszere erős és minden etnikumra kiterjedő volt. Az is megfigyelhető, hogy a saját etnikumukat pozitívan, míg a velük együtt élő nemzetiségeket negatívan ítélik meg.

A magyar etnikum lokális kötődését szintén kérdőíves felméréssel végezték el a kutatók. Az eredmények erős lokális kötődést (saját településükhöz) vázolnak, kevésbé erős regionális kötődést (Kárpátaljához), és gyenge anyaországi (Magyarország) kötődést. Egyértelmű volt az elutasítása a már felbomlott Szovjetuniónak, mindemellett Ukrajnát sem érezték „hazájuknak” a megkérdezettek. Azaz a vizsgált területek magyar lakossága erős lokális identitással rendelkezett, mely – hasonlóan a vajdasági régió kutatott településéhez – az adott településen élő etnikumok között nemzetiségek feletti helyi közösséget (így csapiak, bátyuiak és tiszaujlakiak) alakított ki.

A *Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok elemzése Kárpát-medencei magyar településeken* című stratégiai program nem törekedett általános érvényű következtetések levonására, erre nem adott lehetőséget sem a kutatás kiterjedtsége, sem a kutatott települések száma. Olyan elemzést ad, mely arra mutat rá, hogy globális világunk lokális világokból áll. A lépték lekcisnyítése lehetővé tette, hogy valós élethelyzeteken, kézzelfogható szereplőkön és valódi konfliktusokon keresztül mutathassunk be olyan nagy léptékű társadalmi folyamatokat, melyek egy távoli perspektívából globálisnak tűnhetnek, ám csak lokalitásukban ragadhatók meg valójában. Azaz a velük együtt élő többi etnikumról való gondolkodási rendszerről van szó.